

JACQUES LE GOFF

Pokol, purgatórium, paradicsom

– *Mondhatjuk-e, hogy a középkor, ha nem is a modern fejlődésszmény jegyében, irányt tulajdonított a történelemnek?*

– Azt mondhatjuk, hogy a középkor ugyanúgy pre-marxista volt, ahogy a marxizmus – az utópikus szocializmus örököse – ateista millenarizmusnak tekinthető.

Ne tekintse üres szellemességnek ezt az állítást! Máshol már kimutattuk, hogy e korszakon átível egy millenarista hagyomány. Ez a szó nem azt jelenti, hogy az ezredik évvel a világ végét várják, hanem azt a gondolatot, hogy az emberiségnek bizonyos – a Jelenések könyve által „titkosított” – korszakokon kell átmennie a végidőig, amikor a Szentlélek lehelete kiárad a Földre. Ez lesz a parúzia, Krisztus dicsőséges visszatérése. Továbbra is a Jelenések könyve szerint: ekkor kezdődik egy ezeréves korszak, mielőtt bekövetkezne az Utolsó Ítélet.

Tudjuk, minden millenarista mozgalom közvetlen cselekvésre való felhívást olvas ki az „idők jeleiből”: az emberiség belépett, vagy hamarosan belép az utolsó szakaszba... A millenarizmus ellen már Szent Ágoston is küzdött, az egyház következetesen elítélte, mégis számtalanszor újraéledt – vagy egyszerű és gyorsan felszámolt formákban (főként a népi mozgalmak formájában), vagy akár kidolgozott formákban is, amelyek elbűvölték a hatalmasokat, a főpapságot és néhány pápát is. A millenarista kísértés ugyanis gyakran fejez ki reformigényt: az idők jelei hírül hozzák, hogy közel az óra, a kereszténységnek meg kell térnie bűneiből, és fel kell készülnie az utolsó időre – mondhatnám: arra a fajta

totalis összeomlásra, amit a kommunisták és anarchisták a 19. század végén nagy sötétségként [grand soir] emlegettek.

Ennek az intellektuális és misztikus millenarizmusnak legnagyobbatörőbb, legkomplexebb teológiáját Joachim di Fiore kalabriai szerzetes (1132 k.–1202) dolgozta ki. Művét hol elvetették, hol támogatták, halála után elítélték, majd részben rehabilitálták, pedig ő mindvégig kitartott az egyházban, s 1200-ban írt végrendeletében megerősítette, hogy elismeri az egyház tekintélyét, és hűségese maradt hozzá.

Joachim di Fiore „történeti” víziót vázolt fel az emberiségről. Húien a szentháromság struktúrához, úgy írta le a világtörténelmet, mint három egymásra következő korszakot. Az Atya kora a teremtéstől Jézus születéséig terjedt. A Fiú kora természetesen a megtestesüléssel kezdődött, még mindig tart; ez a jelen idő. A Fiú korát követi majd hamarosan a Szentlélek kora, a spirituális kivirágzás és megvilágosodás ideje, amely egy mélyreható reform után jön el: a „megreformált” emberiséget a szentek fogják kormányozni. Mindez méltóképp előkészíti Krisztus újraeljövételét, az Utolsó Ítéletet, az általános feltámadást és a világvégét.

Henri de Lubac rámutatott, hogy ez az igen optimista történelemszemlélet tartósan rányomta bélyegét a romantikus filozófiára, különösen Hegel és Marx látásmódjára. Az előző által várt „történelem vége” és a marxisták által várt „végső harc” aligha hangzott volna idegenül a középkori ember fülének.

– *Ha az egyház nem fogadta el e három korszakra vonatkozó elméletet, mit gondol arról, mi a történelem értelme?*

– A Gondviselés. Aquinói Tamás, aki igen szigorúan viszonyult Joachim di Fioréhez, így definiálja a Gondviselést: „az a terv, amely céljukhoz rendeli a dolgokat”. Gondviselése által Isten éberben őrködik azon, hogy a Történelem jó irányba haladjon.

Ez az állítás azonban olyan nehézséggel jár, amelynek Aquinói Tamás is és a többi teológus is tudatában van. Ha Isten szabadságot adott az emberiségnek, ha nincs sors, nincs fátum, akkor Isten nem tudja manipulálni az emberiséget, még annak érdekében sem, hogy üdvösségre vezesse. Másrészt pedig nem mondhatjuk Istenről – aki megtestesült –, hogy távoli Isten, aki csak elindított egy gépezetet, és tehetetlenül figyel, hogy jól vagy rosszul működik-e. Ez a predestináció problémája, amely már Szent Ágostont is kínozta, s amely hevesen visszatér majd Lutherrel és a reformációval.

Aquinói Tamás virtuóz, de egy kicsit szubtilis megoldását kínálja a problémának. Megállapításához hozzáteszi: „az isteni gondviselés bizonyos dolgok szükségességét előírja, de nem mindegyikét”. Nem kell tehát alacsonyabb rendű dolgokat, másodlagos véletleneket tulajdonítani a Gondviselésnek. Tamás inkább úgy gondolja, hogy Istennek lényegében jó terve van: a teremtés. Az ember, akinek Isten szabad akaratot adott, megteheti, hogy ezt az eredendő jóságot elhomályosítja, csökkenti, be-

piszkítja – de nem csak rajta múlik, hogy szabadságában miként él vele, s hogyan igyekszik közelebb jutni a Legfőbb Jóhoz, ami majd csak az örökkévalóságban teljesül be, nem pedig az időben. Ott fogjuk csak teljesen és maradéktalanul megtalálni azt a Jóságot, akitől származunk. Tamás egyik mély meggyőződése ez, amelyet Jacques Maritain szavaival úgy fogalmazhatunk meg: „minden, ami van, jó abban a mértékben, amely mértékben van: a lét és a jó felcserélhető terminusok”.

Mondanom sem kell, hogy Tamás nézetei nem voltak mindenki számára hozzáférhetők. Nem nagyon fogadták be őket, még akkor sem, amikor szentté avatták (1323), vagy később a kivételes „egyházdoktori” rangra emelték (1567). Ezzel szemben megállapítható, hogy egy aligha kereszténynek mondható fogalom minden közegben nagy sikert aratott: ez pedig a sors fogalma.

Művészetek, irodalom, szónoklat. Mindenütt a sorsba ütközünk, ahogy forogtja nagy kerekét. Az élet kereke például alul indul, a csecsemővel, majd felfelé forog a gyermekkel egészen a felnőttkorig, megszenteli az érett embert, majd az öreget, amikor élete befejeződik, ismét alulra veti. Hasonlóan működik a hatalom is. Fortuna a hatalom és gazdagság felé lendít, majd – a kerek fordul – eljön a bukás órája. Mit sem számít, hogy a sorsot néha angyal formájában ábrázolják, s hogy itt-ott Istennel helyettesítik: a sors kereke ellentmond a Gondviselésnek.

A középkorban azonban ezt az ellentmondást soha nem vizsgálták meg alaposabban. Annyira erős lehetett, hogy alighanem inkább kikerülték – ennek az erősen kontrollált és mindenáron koherenciára törekvő civilizációnak mégiscsak voltak hiányosságai és belső ellentmondásai.

Ennek kapcsán megemlítek itt egy meggyőződést, amely történelemolvasatom mögött rejlik (nem mondok történelemfilozófiát, mert ennek kísértésétől óvakodom). Úgy látom, és ez eléggé banálisnak tűnik, hogy a társadalmak minden korban hordoznak valamit, amit inkohereciaként próbálunk definiálni. Ezek a belső ellentmondások különösen a történelmi rétegeknek abból a tökéletlen összevisszaságából vezethetők le, amelyet minden társadalom megörököl, meg azokból a különbségekből, amelyek a civilizációt alkotó különféle elemek mozgásának különbségéből adódnak. A társadalom rétegei nem egy ütemben mozognak. A történelem konkrét ideje nem szabályos lefolyású. S az ellentmondásoknál is inkább járják át olyan *feszültségek* a történelmi társadalmakat, amelyek konfliktusa egyébként a társadalom *dinamikáját* adja. A középkor azért is tűnik számomra dinamikusnak, mivel számos hatalmas feszültséget rejt.

– *Az idő nem létezik tér nélkül. Talán a kerek jobban képviseli az időt.*

– Ehhez az kellett volna, hogy a középkor ciklikus koncepciót alakítson ki az időről, ám nem ez történt, még a sors kereke ellenére sem. A liturgikus év – bár önmagába fordul – paradox

módon olyan eszköz, amely a lineáris időfelfogásnak kedvez. Az egyház felhasználja az évszakok és az ünnepek körkörös visszatérését, hogy minden alkalommal elismételje: az emberiség egy kezdettől egy vég felé tart, s ez a vég nem újakezddés, hanem újjászületés egy másik világban, amely már végleges, idő nélküli világ lesz.

A középkori emberek természetesen nehezen tudtak elképzelni egy ilyen túlvilágot, amely – mivel már nem az időhöz tartozik – nem a látható térben bontakozik ki. Ehhez arra a rendkívüli munkára volt szükség, amely kidolgozta e túlvilág „helyeit”: a mennyországot, a poklot, majd – még kifinomultabb fogalom – a tisztítóhelyet, amelynek 1981-ben könyvet is szenteltem.

A tisztítóhely, ha szabad így mondanom, egyfajta váróterem, ahol a középszerű bűnösök (latinul *mediocres*) időznek, akik nem juthatnak közvetlenül a mennyországba, ám a poklot sem érdemlik. Szinte minden keresztény gondolhatta tehát, hogy e tisztítóhelyen kell átmennie, hogy megtisztuljon bűneitől. Ez nagyon vigasztaló elképzelés. Mindenki bízhatott abban, hogy kikerülheti a poklot. Mindazonáltal elég gyengén ábrázolták ezt a bizonytalan és szürke helyet, ahol a lélek azon bánkódik, hogy közel van Istenhez, mégsem juthat el hozzá. Egy kevésbé szörnyű pokol lett belőle, amely mégiscsak időleges.

Nyilvánvaló a kétértelműség. A pokol irtózatosan földi; annyira földi, hogy föld alatti. Ez nem meglepő. A gonoszok azáltal bűnhődnek ott, amit elkövettek. Annak örök meghosszabbítására vannak ítélve, ami a legrosszabb volt a tér-időben, s viselik minden gonosztettük súlyát. Ezzel szemben a mennyországot mindig is levegősnek, mennyeknek, kimondhatatlannak ábrázolták: olyan tér és idő képek nélküli képzetét forszírozzák, amely a lehető legnagyobb mértékben megszabadult önmagától.

Ha most ráadásul elképzeljük, hogy a halál után van még egy lehetséges változás, akkor ellentmondással állunk szemben. A tisztítóhely gondolata feltételezi, hogy egy bizonyos térről és egy bizonyos időről gondolkodunk ott, ahol az egyház tanítása szerint nincs sem tér, sem idő. Egy közbenső teret kell kidolgozni a jelen világ és a túlvilág között, az egyéni halál és a kollektív feltámadás között.

Amikor a tisztítóhelyen szenvedő lelkekért imádkozunk, amikor misét mondatunk a meghaltakért, amikor *búcsúkat* próbálunk szerezni, akkor az egyház mindezt *napok* formájában kínálja. A keresztények tehát még életükben kieszközölhetik a maguk vagy mások számára a várakozás idejének megrövidítését. Imáik, vezeklésük, az erre fordított pénz segítségével tucatjával, sőt százával csökkenthetik a tisztulás idejének napjait. Pontos tarifák vannak, amelyeken a protestánsok annyira megütköztek. De hát milyenek azok a *napok*, amelyek olyan időben sorjáznak, amelyről azt valljuk, hogy nincsenek napjaik? „A te szemedben ezer év, akár a tegnap – mondja a 89. zsoltár –, úgy tűnik tova, mint egy órállás éjszaka.”

A purgatóriumnak ez a térbelisége lényeges következményekkel járt. Növelte az egyház hatalmát, hiszen segítségére volt szükség, ha csökkenteni akarták a pokolhoz hasonlóan kínos helyen töltött idő hosszát (pokol és purgatórium között csak annyi volt a különbség, hogy az utóbbi nem tartott örökké, hanem személyre szabott időt jelentett). A purgatórium megalkotása előtt a földön élő ember az egyház joghatóságától függött: az egyházi fórumtól. A halott ember viszont kizárólag az isteni fórumnak volt alárendelve. A purgatóriummal ezzel szemben a lelkek (emberi lények, akiknek valamiféle testük is van) most már *mind* Isten, *mind* az egyház fóruma előtt álltak. Az egyház így kiterjesztette hatalmát, *dominiumát* a halálon túlra is.

A tisztítóhelyről írt tanulmányom világossá tette számomra, hogy egy civilizáció elsősorban azzal határozza meg önmagát, ahogy a térről és az időről gondolkodik. A középkori civilizáció csak úgy tudta kifejezni önmagát, hogy a teret és az időt nemcsak ezen a világon, hanem a túlvilágon is uralma alá vonta. A középkori civilizáció nem gondolta, hogy a természetes és a természetfölötti között áthatolhatatlan lenne a határ. Az örökkévalóságot, amely megszünteti a teret és az időt, valóban a történelmen kívülre utalta.

Másrésről a purgatórium alaposan megváltoztatta az élők és a holtak viszonyát is. A tisztítóhelyen szenvedő halottaknak semmi hatalmuk sem volt sorsuk megváltoztatására, üdvösségük elősegítésére, jöllehet ha ide kerültek, biztos reményük lehetett, hogy végül a mennyországban kötnek ki. Az itt eltöltött idő hossza és az elszünetelt kínok az élőkől függtek: az ő közbenjárásuktól. A 12. század vége előtt az élők imádkoztak, adományokat adtak az egyháznak a lélekért („*pro anima*”), vagyis a számukra kedves lelkekért, ám ezeknek az áhítatgyakorlatoknak a mechanizmusa és hatékonysága bizonytalan, titokzatos maradt. A purgatórium lett a magyarázat, ami végérvényesen megpecsételte az emberiség szolidaritását, s térben és az időben egyesítette azt.

Egy másik belső hiányosságát is látjuk itt a középkornak, amivel az továbbra sem néz szembe. A purgatórium, amelyre nyomtatékosan hivatkozik az egyház, és amelyet igen határozottan elültet a lelkekben, több problémát okoz, mint amennyit megold. Luther egyébként éppen ezt a hiányosságot rója fel, amikor 1517-ben fellép a *búcsúcédulák* árusításával szemben, amelyből az egyház, nevezetesen a római Szentszék tekintélyes hasznot húzott. Egy dolog azonban tagadhatatlan. A purgatórium képzetének megalkotásáig az élet és a halál szétválasztotta az egyházi fórumot az isteni fórumtól, az egyház joghatóságát Isten joghatóságától. Az élők az egyház törvényszéke előtt feleltek tetteikért, a halottak Isten törvényszéke előtt. A purgatóriummal a joghatóság vegyessé változott. Az egyház kiterjesztette uralmát a halálra is.

(Somorjai Gabi fordítása)